Тема 2. Міжнародне гуманітарне право

Час (2 год.).

План лекції

1. Сутність та джерела міжнародного гуманітарного права.
2. Правовий статус осіб.
3. Режим полону та інтернування.
4. Юридична відповідальність за порушення норм МГП.
5. Задокументовані факти поводження Російської федерації з українськими військовополоненими та населенням на тимчасово окупованої території.

Рекомендована література:

1. Новини міжнародного червоного хреста від 07.04 2025 URL: https://redcross.org.ua/news/2025/04/109826/.
2. Національний університет «Киево-Могилянська академія», URL: https://studfile.net/preview/9256446/page:20/.
3. III Женевська конвенція «Про поводження з військовополоненими» 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text.
4. Постановою Кабміну № 413 «Про Порядок тримання військовополонених», URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/413-2022-п#Text.
5. А. Алиєва А. Самойлік Юридична клініка Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, URL: https://legalclinic.nlu.edu.ua/2022/06/07/osnovni-polozhennya-gumanitarnogo-prava-ta-vidpovidalnist-za-yih-porushennya/.

Текст лекції

I. Сутність та джерела міжнародного гуманітарного права.

1. Галузь міжнародного публічного права, яка регулює захист жертв війни та обмежує засоби і методи її ведення – називається міжнародним гуманітарним правом (скорочено МГП). Його основними джерелами є міжнародні договори у сфері міжнародного гуманітарного права, а також звичаєві норми. Саме зі змісту міжнародних договорів випливають конвенційні принципи та норми МГП. Водночас звичаєві норми застосовуються до сфер, які недостатньо врегульовані конвенціями. Такі звичаєві норми міжнародного гуманітарного права є обов'язковими для дотримання як державами, так і сторонами збройного конфлікту, які є недержавними утвореннями.

2. За своєю сутністю МГП – це компроміс між двома протилежними поняттями: гуманністю та військовою необхідністю. Тільки в результаті подібного компромісу можливе існування міжнародного гуманітарного права, як правил поведінки, які зобов'язані виконувати сторони збройного конфлікту.

Військова необхідність припускає застосування сили в тих межах, які необхідні для досягнення мети збройного конфлікту.

Принцип гуманності забороняє заподіяння надмірних страждань, ушкоджень або шкоди, які не є необхідними для досягнення мети збройного конфлікту.

Зазначимо, що міжнародне гуманітарне право не заохочує чи дозволяє війну, а лише обмежує методи та засоби її ведення з міркувань гуманності. Таким чином, МГП стоїть на варті людяності навіть в умовах збройного конфлікту. Його першочерговим завданням є захист жертв війни, які не беруть або перестали брати участь у бойових діях. Сутність норм міжнародного гуманітарного права, які обмежують свавілля під час війни чітко та лаконічно сформулював видатний гуманіст Жан-Жак Руссо:

«*Якщо мета війни – знищення ворожої держави, то інша сторона має право винищувати його захисників, поки вони тримають у руках зброю, але як тільки вони кидають її і здаються, вони перестають бути ворогами або інструментом в руках ворогів і знову стають просто людьми, чиє життя не дозволено нікому віднімати».*

Важливою умовою застосування міжнародного гуманітарного права є дотримання принципу «відсутності взаємності». Це означає, що навіть у випадку порушення норм МГП супротивником, інша сторона не має права відмовлятися від їх виконання. При цьому невизнання певною стороною наявності збройного конфлікту при фактичній наявності його ознак – не звільняють цю сторону від необхідності дотримання МГП.

У підсумку квінтесенція міжнародного гуманітарного права полягає у забезпеченні захисту жертв війни через обмеження застосування сили на користь гуманності. Основою для досягнення цієї мети є узгодження політичної волі держав, що знаходить своє відображення у конкретних нормах міжнародних конвенцій, а зміст цих норм передбачає певні правила поведінки в умовах збройного конфлікту.

ІІ. Правовий статус осіб

Серед суб'єктів міжнародного гуманітарного права виділяють:

- • держави, які перебувають у збройному конфлікті;
- • повстала або воююча сторона, яка бореться за національне чи соціальне визволення;
- • міжнародні організації;
- • нейтральні держави, які не є сторонами збройного конфлікту;
- • держави-гаранти, що забезпечують дотримання міжнародно-правових норм і захищають інтереси сторін, які перебувають у конфлікті.
- Безпосередніми учасниками збройного конфлікту є дві групи осіб - воюючі (комбатанти) і невоюючі (некомбатанти).

- До комбатантів належить особовий склад збройних сил держави, а саме регулярні (сухопутні сили, військово-морські і військово-повітряні сили) і нерегулярні сили (ополчення, особовий склад рухів опору, партизани, повстале населення) сторони, що перебуває у конфлікті, і беруть безпосередню участь у бойових діях.
- Некомбатантами є особовий склад, який правомірно перебуває у структурі збройних сил воюючої сторони та допомагає їй у досягненні успіхів у бойових діях, але не бере безпосередньої участі в них. Це медичний та інтендантський персонал, військові кореспонденти, духовенство, юристи, правоохоронні служби і т.д.
- Некомбатанти можуть мати зброю лише для самозахисту. Проти них забороняється застосовувати зброю доти, доки вони не беруть участі в бойових діях. У разі безпосередньої участі у бойових діях некомбатанти набувають статусу комбатантів. У будь-якому випадку некомбатанти користуються всіма правами військовополонених, якщо потрапляють у полон, на них поширюється дія законів і звичаїв війни. Медичні працівники та служителі культу навіть у полоні продовжують виконувати свої функції.
- Виділяють також окремі категорії осіб, які беруть участь у воєнних діях — парламентери, воєнні шпигуни (лазутчики), добровольці, найманці.
- Парламентер - особа, спеціально уповноважена військовим командуванням воюючої сторони на ведення переговорів з командуванням противника і яка перебуває з білим прапором.
- Воєнний шпигун - особа, яка таємно або під неправдивим приводом збирає або намагається зібрати дані в районі дій однієї з воюючих сторін з наміром повідомити їх противнику.
- Доброволець - особа, яка самостійно переходить кордон з метою добровільно вступити у діючу армію однієї з воюючих сторін. На відміну від найманців, включається до особового складу збройних сил, у результаті чого набуває статусу комбатанта.
- Найманці — особи, спеціально завербовані для участі у збройному конфлікті з метою отримати матеріальну винагороду. Вони не перебувають під захистом законів і звичаїв війни. Це кримінальні злочинці, які не мають права на статус комбатанта, а отже, і військовополоненого відповідно Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 р..
- Конвенції ООН про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців 1989 р.
- Учасниками війни є не все населення воюючих держав, а тільки цілком визначена його частина — так звані законні учасники війни, діям яких надається державний характер. Під час збройних конфліктів населення, яке мешкає на території держави, ділиться на дві групи: те, яке стосується збройних сил (збройні сили, партизани і т.д.), і яке не стосується збройних сил (цивільне населення).

У свою чергу, міжнародне право розрізняє дві категорії осіб, які належать до збройних сил воюючих сторін:

- 1) воюючі (комбатанти);
- 2) ті, які не беруть участь у боях (некомбатанти). Комбатанти — це особи, які входять до складу збройних сил воюючих сторін, що безпосередньо ведуть бойові дії проти супротивника зі зброєю в руках. Потрапивши в полон, комбатанти набувають статусу військовополонених.
- Некомбатанти — це особи, які входять до складу збройних сил, але безпосередньо не приймають участь у бойових діях. Відповідно до міжнародного права до не-комбатантів (невоюючих) належить особовий склад, що правомірно знаходиться в складі збройних сил воюючої сторони, що надає їй допомогу у досягненні успіхів у бойових діях, але в них безпосередньо участі не бере. Це — військові кореспонденти, юристи, медичний персонал, духівництво, інтенданти. Вони не є об'єктом воєнних дій із боку противника і мають право на його заступництво в тому випадку, якщо виявляться під його владою. Застосовувати зброю проти некомбатантів заборонено. Некомбатанти можуть мати особисту зброю, але не використовують її у воєнних діях, а тільки для самозахисту. У разі участі в бойових діях вони набувають статусу комбатантів.

Відповідно до Женевських конвенцій 1949 року до комбатантів належать:

- — особовий склад регулярних збройних сил;
- — ополчення, добровольчі загони, як вхідні, так і не вхідні до складу регулярних збройних сил;
- — особовий склад рухів опору і партизанських формувань;
- — особи, які надають допомогу збройним силам, але участі в бойових діях не приймають;
- — члени екіпажів торгових суден і цивільних літаків, які надають допомогу воюючим;
- — населення, що при наближенні противника взялося за зброю, якщо воно відкрито носить зброю і дотримується законів і звичаїв війни.
- Отже, комбатанти повинні відповідати таким умовам:
- а) мати на чолі особу, відповідальну за своїх під порядкованих;
- б) мати визначений і видимий здалеку знак від мінності;
- в) відкрито носити зброю;
- г) додержуватися у своїх діях законів і звичаїв війни.
- У міжнародному праві тривалий час продовжувалася дискусія з проблеми правового статусу партизан, яких не визнавали комбатантами. Це пояснювалося насамперед тією шкодою, що партизани завдавали регулярним силам противника у нього в тилу, і бажанням потерпілої сторони розправитися з ними, як із бандитами, що не підпадають під охорону норм міжнародного права. Результатом цього довгого процесу усе ж стало визнання партизан у якості комбатантів. Партизани і бійці

національно-визвольних рухів є комбатантами за умови дотримання ними певних умов (подібні з загальними умовами визнання комбатантів):

- а) належать до якого-небудь воєнним способом організованого загону, на чолі якого стоїть відповідальна особа (зазвичай цивільна особа);
- б) носять знаки відмінності (на відміну від воєн них комбатантів, що носять воєнну форму, погони, емблеми, партизани в основному носять цивільний одяг і мають певні знаки відмінності, наприклад, ра дянські партизани в період Другої світової війни носили червону стрічку на головному уборі);
- в) відкрито носять зброю. Стаття 43 Додаткового протоколу I 1977 року до Женевських конвенцій 1949 року конкретизує це положення: партизани повинні вікрито носити зброю під час кожного воєн ного зіткнення й у той час, коли вони будуть знахо дитися на очах у противника в ході розгортання в бойові порядки, що передує початку нападу, у якому вони повинні взяти участь;
- г) дотримуються законів і звичаїв війни.
- При дотриманні цих умов члени партизанських загонів при потрапленні в полон признаються комбатантами.
- Розвідники — особи, які входять до складу збройних сил воюючих сторін, що носять воєнну форму і проникають у розташування супротивника з метою збору відомостей про нього для свого командування. Захоплені в полон розвідники користуються статусом військовополонених. Розвідник не може нести кримінальну відповідальність за дії, вчинені ним раніше в попередні рейди в район дії ворожої армії.
- Від розвідників слід відрізняти лазутчиків (шпигунів) — осіб, які, діючи таємною способом або під фальшивими приводами, збирають відомості в районі воєнних дій. На цих осіб режим воєнного полону не поширюється, вони можуть бути покарані воєнним судом і навіть засуджені до смерті.
- Головна відмінність воєнного розвідника від лазутчика (шпигуна) — це воєнна форма розвідника, що свідчить про його приналежність до збройних сил своєї держави.
- Іноземні воєнні радники й інструктори — це особи, які входять у збройні сили іншої держави, що відповідно до міжнародних угод знаходяться в іншій державі для надання допомоги в освоєнні бойової техніки і навчанні особового складу збройних сил. Радники й інструктори не беруть участь у воєнних діях. Радники навчають якщо ці особи беруть участь у бойових діях, вони прирівнюються до комбатантів.

— Не є комбатантами веденню бойових дій. Інструктори допомагають в освоєнні бойової техніки. Проте, найманці. Визначення ознак най-манства і його правового статусу в останні роки набуло гострої практичної необхідності через поширення цього явища, що шириться, що викликає з боку міжнародного співтовариства осуд. Міжнародне право вважає найманцем

особу, яка завербована на місці або частіше усього за кордоном спеціально для того, щоб воювати в збройному конфлікті, і яка фактично приймає в ньому участь. Поняття найманців міститься в статті 47 Додаткового протоколу I від 1977 року до Женевських конвенцій 1949 року. Відповідно до цього документу найманець не має статусу комбатанта або військовополоненого. Можна виділити такі ознаки найманця:

— він спеціально завербований на місці або за кордоном для того, щоб воювати в збройному конфлікті;

— він фактично приймає безпосередню участь у воєнних діях;

— він бере участь у воєнних діях, керуючись головним чином бажанням одержати особисту вигоду, і йому дійсно обіцяна стороною або з доручення сторони, що знаходиться в конфлікті, матеріальна винагорода, що істотно перевищує винагороду, обіцяну або виплачувану комбатантам такого ж рангу, і функцій, які входять в особовий склад збройних сил даної сторони;

— він не є ні громадянином сторони, що знаходиться в конфлікті, ні особою, яка постійно мешкає на території, контрольованою стороною, що знаходиться в конфлікті;

— не входить в особовий склад збройних сил сторони, що знаходиться в конфлікті;

— не посланий державою, котра не є стороною, що знаходиться в конфлікті, для виконання офіційних обов'язків у якості особи, яка входить до складу її збройних сил.

ООН неодноразово висловлювалася проти найманст-ва, оголосивши його міжнародним злочином і призвавши всі держави прийняти закони, що карають найманців як кримінальних злочинців.

Відповідно до статті 63і Кримінального Кодексу України найманство визнається кримінальним злочином і кваліфікується як «вербування, фінансування, матеріальне забезпечення, навчання найманців з метою використання в збройних конфліктах інших держав або в насильницьких діях, спрямованих на повалення державної влади або порушення територіальної цілісності, а однаково використання найманців». Ці дії караються позбавленням волі терміном від 3 до 10 років. А сама «участь без дозволу відповідних органів державної влади в збройних конфліктах інших держав, з метою одержання матеріальної винагороди або іншої особистої вигоди» карається позбавленням волі терміном від 5 до 12 років.

III. Режим полону та інтернування.

Режим воєнного полону та інтернування військовополонених регулюються міжнародним гуманітарним правом — зокрема III Женевською конвенцією про поводження з військовополоненими 1949 року та законодавством України (зокрема Постановою Кабміну № 413 про Порядок тримання військовополонених.

1. Основні засади режиму воєнного полону

Статус: Особи набувають статусу військовополонених з моменту захоплення супротивною стороною (це стосується законних комбатантів, незалежно від їхнього стану — хворих, поранених чи здоворих).

Гуманне поводження: Будь-які тортури, жорстоке поводження, залякування, образи чи медичні експерименти суворо заборонені. Полонені мають право на повагу до їхньої особи та релігії.

Утримання: Здійснюється у спеціальних таборах або дільницях для тримання військовополонених, створених відповідно до стандартів безпеки, гігієни та харчування (безоплатне утримання, медичні огляди, триразове харчування).

Допити: Полонений зобов'язаний надати лише базові дані (ім'я, звання, дату народження, особистий номер). Застосування фізичного чи морального тиску для отримання інформації заборонено.

Зв'язок і праця: Полонені мають право на листування та обмежені телефонні розмови. Залучення до праці допускається з обмеженнями та за умови належної оплати.

2. Інтернування військовополонених

Суть процесу: Інтернування — це примусове тримання військовополонених у спеціально визначених безпечних місцях (таборах) поза зонами активних бойових дій.

Інтернування в нейтральні держави: Згідно з нормами міжнародного права, воююча сторона може передати військовополонених на інтернування до нейтральної держави за її згодою, за умови дотримання прав і норм конвенцій.

Завершення інтернування / Репатріація: Військовополонені підлягають звільненню та репатріації (поверненню на батьківщину) одразу після закінчення активних воєнних дій або за домовленістю сторін, а також достроково — у разі важкого стану здоров'я чи поранення (за висновком медичної комісії).

IV. Юридична відповідальність за порушення норм МГП

Слід зазначити, що у разі недотримання норм МГП передбачається індивідуальна відповідальність фізичних осіб. Тобто, ці норми зобов’язують держави, що безпосередньо беруть участь у воєнних діях, вживати відповідних заходів щодо припинення порушень.

Під час ведення бойових дій до кримінальної відповідальності притягуються особи, які вчинили у ході збройного конфлікту воєнні злочини (серйозні правопорушення), зокрема:

1. Направлені проти населення (навмисне вбивство, катування, нелюдське поводження; заподіяння серйозного каліцтва і шкоди здоров’ю людини; проведення на людях медичних, біологічних чи наукових досліджень тощо);

2. Направлені проти майна (великомасштабне пошкодження майна; знищення або розграбування власності противника; присвоєння майна у великих розмірах; віддача на розграбування населеного пункту або місцевості тощо);

3. Вчинені шляхом підступного використання міжнародно-визнаних розпізнавальних емблем (знаків) і сигналів *(п.8, ч.4, 5 Інструкції №164).*

Згідно з вимогами статутів Збройних Сил України та інших нормативно-правових актів України (Закону України «Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України», Закону України «Про Дисциплінарний статут служби цивільного захисту», тощо) до дисциплінарної відповідальності відносять правопорушення, що тягнуть матеріальну відповідальність.

Якщо вчинено серйозне порушення норм МГП, то сторони, що знаходяться у збройному конфлікті, мають вжити необхідні заходи (у спільному або індивідуальному порядку) для співробітництва з *Організацією Об'єднаних Націй відповідно Статуту Організації Об'єднаних Націй*. Кожна з держав відповідальна за розшук осіб, які вчинили або віддали протиправний наказ на вчинення завідомо серйозного воєнного злочину.

Отже, міжнародне гуманітарне право є базисом щодо юридичного вирішення проблем, визначення меж повноважень відповідних органів, збереження життя і здоров'я громадян під час надзвичайних ситуацій (наприклад, ведення бойових дій). Таким чином, МГП чітко визначило загальноприйняті правила, що на "особливому рівні" захищають населення і навколишнє середовище.

V. Задокументовані факти поводження Російської федерації з українськими військовополоненими та населенням на тимчасово окупованої території.

1. Поводження з українськими військовополоненими

Російська Федерація повністю закрила доступ для Міжнародного Комітету Червоного Хреста (МКЧХ) до більшості місць утримання полонених на своїй території та на ТОТ. Основні зафіксовані факти включають:

- **Систематичні катування:** За даними звітів УВКПЛ ООН, **понад 92-95%** опитаних українських військових, які повернулися з полону, піддавалися жорстоким тортурам на всіх етапах утримання. Серед методів: жорстокі побиття, катування електрострумом, імітація страт, тривале позбавлення сну, позиційне катування та сексуальне насильство.
- **Позасудові страти (розстріли на місці):** Міжнародні інстанції зафіксували різке зростання випадків страт українських військовослужбовців безпосередньо під час здачі в полон на полі бою. ООН офіційно підтвердила щонайменше **129 випадків** таких страт з початку повномасштабного вторгнення, водночас Офіс Омбудсмана України та українські правоохоронці реєструють сотні таких інцидентів (понад 340 задокументованих випадків).
- **Утримання в нелюдських умовах:** Полонених утримують в умовах критичного браку їжі та води. Україна неодноразово отримувала тіла загиблих у полоні військових із вираженими ознаками крайнього фізичного виснаження (дистрофії) та ненадання базової медичної допомоги. [1, 2]
- **Незаконні «судилища»:** Військовополонених піддають фейковим судовим процесам у так званих судах «Л/ДНР» або в РФ. Їм присуджують тривалі терміни ув'язнення (від 10-15 років до довічного) за сфабрикованими статтями («тероризм», «шпигунство») та етапують до колоній особливого режиму вглиб Росії.

2. Поводження з цивільним населенням на ТОТ

На тимчасово окупованих територіях розгорнуто масштабний апарат репресій, спрямований на знищення української ідентичності та придушення будь-якого спротиву.

- **Примусова «паспортизація»:** Окупаційна влада створила умови, за яких виживання без російського паспорта неможливе. Людям без громадянства РФ відмовляють у медичній допомозі (включно з життєво необхідними ліками на кшталт інсуліну), соціальних виплатах та можливості розпоряджатися власним майном.
- **Фільтрація та насильницькі зникнення:** Тисячі цивільних громадян (активісти, колишні військові, правоохоронці, вчителі та журналісти) пройшли через систему фільтраційних таборів. Понад 1 700-1 800 цивільних офіційно зафіксовані ООН як «утримувані без зв'язку із зовнішнім світом» (incommunicado). До них застосовують ті самі методи катувань, що й до військовополонених.
- **Депортація та примусове переміщення дітей:** Незалежна міжнародна комісія ООН підтвердила, що практика насильницької депортації українських дітей до РФ або їх переміщення вглиб ТОТ є **злочином проти людяності**. Задокументовано тисячі випадків, коли дітей примусово розлучали з батьками, змінювали їм громадянство на російське та віддавали на незаконне усиновлення.
- **Експропріація майна:** Окупаційні адміністрації запровадили практику маркування житла українців, які виїхали з окупації, як «безгосподарного». Десятки тисяч будинків і квартир цивільних осіб було офіційно конфісковано та передано російським військовим або колаборантам.
- **Примусова мілітаризація дітей та русифікація освіти:** В освітніх закладах на ТОТ повністю заборонено українську мову, історію та навчальні програми. Задокументовано факти примусового залучення дітей (віком навіть від 3 років) до військово-патріотичного виховання РФ, таборів з ідеологічної обробки та мілітаризованих рухів на кшталт «Юнармії».
- **Примусова мобілізація:** Чоловіче населення на ТОТ (зокрема у Донецькій та Луганській областях) піддається примусовому призову до лав Збройних сил РФ, що є прямим порушенням IV Женевської конвенції, яка суворо забороняє змушувати жителів окупованих територій служити в армії держави-окупанта.

Міжнародний кримінальний суд (МКС) та правоохоронні органи України використовують ці задокументовані факти для формування доказової бази в процесах проти вищого військово-політичного керівництва росії.